

МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ АДАБАШ – ПОЛКОВНИК НОВОСЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ (1757–1764 рр.)

У вітчизняній історичній науці був період, коли історія перетворилася на знеособлений реєстр подій, сухих фактів, дат, цифр. Часи змінилися, науковці почали більше уваги приділяти особі людини. Ми знаємо, що за певних історичних обставин не останню, а іноді й вирішальну роль відігравала конкретна історична особистість. В важливі моменти історії діяльність яскравої і неординарної постаті з її особливими якостями характеру (рішучість, розум, сміливість і інші) могла змінити хід історії. Однією з таких постатей, на нашу думку, був Микола Степанович Адабаш – полковник Новослобідського полку. Його діяльність знайшла відображення у творах українських, російських і сербських істориків, але лише в загальних рисах. Ми, використовуючи доробки попередників, уточнивши і доповнивши їх новими матеріалами, спробуємо розглянути постать козацького полковника М.Адабаша.

Микола Степанович Адабаш народився приблизно в 1693 році. В офіційних документах російської влади і російських посадових осіб ми іноді зустрічаємо і Адобаш [1, с.361-372; 393-394; 458; 2, с.432; 3, с.770-771; 4, с.662; 5, арк. 67; 6, арк. 84]. Сербський історик С.Лалич називає його Адабаша Николая Стефановича [7, с.99]. Сам же полковник підписувався як Одобаш Николай Степанович [8, арк. 20; 9, арк. 28; 10, арк.37]. Н.Д.Полонська-Василенко вважає, що він був турецького походження і вже давно проживав на території України [11, с.163]. За іншими даними, він був сербом за походженням. Такої думки дотримуються сербські дослідники. Так, С.Лалич в статті “Сербі – штаб-офіцери і генерали у російській армії у XVIII ст.” наводить перелік сербських офіцерів, які служили в російській армії. Очолює цей список не хто інший як М.Адабаш. Дослідник вважає, що в 1757 році М.Адабаш був полковником Слобідського гусарського полку [7, с. 99]. Інший сербський науковець Л.Церович, теж зазначає, що М.Адабаш був полковником Слобідського гусарського полку [12, с.187]. Справді, М.Адабаш деякий час служив у Слобідському гусарському полку, але це було пізніше – у 1760–1761 роках. Цей полк брав участь у подіях Семилітньої війни. Крім того, М.Адабаш тоді мав чин прем’єр-майора [3, с.770-771; 1, с.458]. А в 1757 році М.Адабаш очолював саме козацтво Новослобідського полку. Ми вважаємо, що через неточність перекладу (термін “козак” був перекладений як “гусар”) М.Адабаш “потрапив” до Слобідського гусарського полку – регулярного армійського формування, яке дислокувалося на Слобожанщині.

М.Адабаш у 1737 році почав службу в Угорському полку. В січні 1752 року прапорщик М.Адабаш був прикомандирований в Хорватів гусарський полк, під команду І.Хорвата – майбутнього Головного командира Новосербського корпусу. Він був у фаворі і швидко просувався по сходинках кар’єри. В 1752–1753 роках М.Адабаш служив ад’ютантом у генерал-майора І.Хорвата. А в липні 1752 року був підвищений у званні і став майором [13, с.13, 37, 193, 384; 14, с.95, 102]. За “вивід людей з-за кордону” отримав чин прем’єр-майора. Для заселення Нової Сербії, генерал І.Хорват посилав за кордон офіцерів Новосербського корпусу. Вони мали вербувати людей і закликати їх переселятися в Нову Сербію, пропонуючи різні вигоди. Деякий час завідував похідною канцелярією І.Хорвата і виконував різні як секретні, так і публічні доручення. Але майбутній полковник не витримав самоуправства генерал-майора І.Хорвата. Той був людиною авторитарною і владолюбною і відзначався жорстоким характером. М.Адабаш переходить на службу в Новослобідський козацький полк [11, с.163].

Вірогідно, що саме за сприяння коменданта фортеці Св. Єлизавети М.Адабаша в 1757 році було призначено полковником Новослобідського полку. Новопризначений полковник намагався створити з новослобідських козаків справжніх вояків, боровся за підвищення рівня дисципліни в лавах козаків. Про те, що дисципліна в Новослобідському формуванні була не на належному рівні, може свідчити один з ордерів М.Адабаша від 23 червня 1758 року. В ордері полковник зазначає, що сотники і старшина ігнорують накази вищого керівництва. Старшина мала звички, отримавши ордер з інструкціями, куди мають прибути і в які строки, “в повеленное место едут тогда, когда ему уже схочется”. Таку поведінку полковник поясню двома причинами:

1. “Слабое смотрение” капітана М.Бикова.
2. “Упрямства и глупое рассуждение” самої старшини.

М.Адабаш обіцяє, що за його полковництва не буде таких “послаблений”, які були при М.Бикові, а тих, хто знехтує вимогами наказів, буде покарано. Так, він вже наказав взяти під варту сотника Ф.Лишевського, “за неисполнение командирских повелений”, і примусом доставити в полкове правління. Іншій старшині наказувалося утримувати своїх підлеглих в “доброй дисциплине” і суворо дотримуватися розпоряджень полковника і коменданта [9, арк. 27]. На думку А.Скальковського, саме М.Адабаш створив з новослобжан справжній військовий підрозділ. Також А.Скальковський вважає, що М.Адабаш був першим начальником полку. Але сам же собі суперечить, оскільки тут же засновниками полку називає полковників Василя-Лупула Зверева і Штерича [15, с. 253-254]. Нам точно відомо, що першим начальником був призначений російський офіцер М.Биков [13, с.201-202]. А згаданий А.Скальковським В-Л.Зверев мав чин майора, і вийшов з Молдавії в 1760-х роках. В 1769 році його переведено в щойно сформований з волохів і молдаван Молдавський гусарський полк і призначено полковником [16, с.256].

М.Адабаш мав добрі відносини з комендантом М.Муравйовим. М.Муравйов довіряв козацькому полковнику. В травні 1760 року за наказом коменданта М.Адабаш з командою посилався до польського магната Потоцького і мав передати листи. Листування було лише приводом. Насправді ж полковник був засланий для “разведывания заграничных обращений”. М.Адабаш привіз інформацію, що Османська імперія планує вступити в Семилітню війну [1, с.367-372; 5, арк. 67].

Полковник і комендант мали спільного сильного і впливового ворога в особі генерала І.Хорвата. Вони об'єдналися для боротьби з ним. М.Муравйов доповідав у Сенат про зловживання І.Хорвата. Той подавав фальшиві рапорти про кількість людей в новосербських полках, а також вимагав від головного фінансиста “Новосербської суми” крігс-цалмейстера Браїлова видачі великих сум грошей без належних документів [1, с.367-372]. Вірогідно, що цю інформацію коменданту допоміг зібрати новослобідський полковник.

І.Хорват у свою чергу, доніс на коменданта і полковника. Весною 1760 року за наклепом І.Хорвата М.Муравйова усунули з посади. Вірогідно, що І.Хорват домовився і про переведення полковника М.Адабаша на інше місце служби. А вже в червні 1760 року було заарештовано і М.Адабаша. Почалося слідство. Справу М.Адабаша розслідував наступний комендант фортеці Св. Єлизавети діючий статський радник Г.Толстов [1, с.367-372, 393-394, 458; 11, с.163]. М.Адабаша звинувачували:

1. У зраді. Начебто він “границу Е.И.В. не токмо к замешательству, но и ко временной опасности привести согласие учинил” [1, с.393-394].

2. В плануванні замаху на життя І.Хорвата. Полковник нібито змовився з кількома офіцерами Новосербського корпусу – прапорщиком Шимоновичем і підполковником Перичем. Про це доніс капітан Герич, якого намовив генерал І.Хорват [17, с.33].

3. В “ругательствах” на І.Ховата й “поношении” його честі [1, с.458]. Комендант Г.Толстов, провівши розслідування, доповів у Сенат, що М.Адабаш повністю виправданий. Немає ні яких доказів, про зраду і змову з ворогами держави. Його звільнено з під варті і відправлено до останнього місця служби – в Слобідський гусарський полк [1, с.458].

Полковник М.Адабаш завзято захищав інтереси полку від зазіхань новосербців, чим викликав гнів і помсту з боку командира Новосербського корпусу І.Хорвата. Полковник підтримував новослобідське козацтво в його прагненнях до захоплення запорозьких земель [16, с.256]. Цим він здобув авторитет і повагу серед козаків і старшину полку. Про це свідчить хоча б той факт, що в серпні 1761 року в Сенаті розглядалося прохання депутатів від Новослобідського формування про повернення М.Адабаша на полковництво. Та депутатам було відмовлено, і на посаді полковника залишився А.Литвинов. Сенат послався на ту обставину, що в серпні 1761 року М.Адабаш перебуває разом зі Слобідським гусарським полком у поході. Можливість його призначення буде розглянуто по його поверненню [3, с.770-771]. Але ще однією причиною відмови могло бути невдоволення в вищих урядових колах діяльністю М.Адабаша, направленою на відстоювання інтересів новослобідського козацтва.

За час Семилітньої війни сталися зміни в кар'єрі экс-полковника. Якимось чином він опинився на цивільній службі, і в 1763 році ми зустрічаємо його в чині надвірного радника [2, с.432]. Надвірний радник був цивільним чином 7 класу і відповідав чину підполковника в армії.

В травні 1763 року відбулася друга спроба призначення М.Адабаша в Новослобідський полк. Сам Київський генерал-губернатор, колишній Головний командир Нової Сербії І.Глебов доповідав у Сенат і просив призначити на місце померлого козацького полковника А.Литвинова надвірного радника М.Адабаша. Але і на цей раз Сенат відмовив, посилаючись на ту обставину, що козаки самі мають “выбор при команде учинить и представить” у Сенат. Без цієї процедури М.Адабаша, рекомендованого І.Глебовим, “определить не можна” [2, с. 432]. Російська влада вдало спекулювала на праві козаків обирати старшину, в даному випадку полковника. “Правительствующий Сенат” зробив вигляд, ніби забув, що ще раніше, в серпні 1761 року, депутація від новослобідського козацтва прохала повернути М.Адабаша на посаду полковника [3, с.770- 771].

Та все-таки, не зважаючи на перепони, М.Адабаш повернувся на посаду полковника новослобідського козацтва. Це сталося орієнтовно влітку, в серпні місяці 1763 року [18, арк. 79]. Вірогідно, за цей час були проведені вибори полковника, на яких переміг М.Адабаш. Потім новослобідське козацтво звернулося до генерал-губернатора І.Глебова, шукаючи підтримки. І.Глебов доповів у Сенат про результати виборів і обрання М.Адабаша. Нарешті Сенат здався і затвердив кандидатуру, обрану козаками.

За час другого полковництва М.Адабаш сталися дві знакові події в полку. По-перше: В серпні 1763 року було поновлено розмежування Новослобідського козацького полку. Питання про розмежування полку підіймалося вже не один раз, але його так і не вдалося вирішити. Під розмежуванням слід розуміти вимірювання території Новослобідського поселення і встановлення точної кількості землі, якою володів полк. Для кожної сотні в полку мали виділити певну кількість землі. Кожний козак і старшина мав отримати за службу чітко встановлену кількість землі “по пропорции его звания”. Вірогідно, передбачалася і видача документів на право володіння ділянками землі. Розмежування мало сприяти військовій службі, заохочувати людей записуватися в козаки і оселятися на території полку. Самі козаки і старшина після розмежування могли б більше докладати зусиль до розвитку своїх господарств, оскільки тепер мали більше впевненості щодо ділянок, якими вони володіють [18, арк. 79].

По-друге: В січні 1764 року полковником М.Адабашем і комендантом А.Ірманом вживалися заходи по переселенню українців з Нової Сербії в Новослобідський полк. Офіційно українцям було заборонено проживати в Новій Сербії, окрім встановленої кількості робітників. У 1761 році за наказом Сенату почалася ревізія Нової Сербії полковником Спичинським. Ревізія виявила широкі зловживання І.Хорвата своїм службовим становищем. Серед порушень називався прийом недозволених категорій населення, якими були українці. Було вирішено всіх українців, які незаконно мешкали в Новій Сербії, вислати в Новослобідський козацький полк [19, арк. 38-38зв; 20, арк. 40-40зв; 21, арк. 42-42зв.; 3, с.770-771; 4, с.297-299]. Новослобідська адміністрація видавала розпорядження козацьким сотникам, в яких наказувалося всіляко сприяти українській людині при переселенні. Козацькі сотники мали не перешкоджати переселенцям, допомагати з транспортуванням їх майна, надати помешкання для тимчасового проживання (оскільки був січень місяць), а також передбачалося виділити переселенцям харчі і хліб на посів [19, арк. 38-38зв; 20, арк. 40-40зв; 21, арк. 42-42зв.].

М.Адабаш перебував на посаді полковника до самого розформування Новослобідського козачого полку в березні 1764 року і його перетворення на Єлисаветградський пікінерний полк. В 1765 році йому, напевно, було 72 роки. Незважаючи на свій похилий вік, він деякий час продовжував службу в Єлисаветградському пікінерному полку. Полковник М.Адабаш здобув добрих знайомих в високих урядових колах і користувався авторитетом не тільки серед козацького населення, але і можновладців. Про це свідчить вже той факт, що про його призначення в Сенаті клопотав сам Київський генерал-губернатор. А в указі імператриці Катерини II про утворення Новоросійської губернії приділяється увага і М.Адабашу. Його згадують в чині підполковника. Підполковник в регулярних армійських частинах, мабуть, дорівнював чину полковника в козацьких військах. Указом імператриці Катерини II М.Адабаш призначався полковником майбутнього уланського, а після перейменування пікінерного полку, який дістав назву Єлисаветградського пікінерного полку. За свою службу М.Адабаш дістав рангові ґрунти і осадив слободу Адабашівку, і таким чином перетворився на поміщика [16, с.269, 275; 4, с.657-667].) Серед значних поміщиків Новоросійської губернії другої половини XVIII століття сербський дослідник Л.Церович згадує і рід Адабашів [12, с.351].

В кінці 60-х років XVIII століття слободою Адабашівкою володів капітан Адабаш, вірогідно син полковника М.Адабаша, який отримав слободу у спадок і продовжив військову службу, як і його батько [16, с.269, 275]. Помер М.Адабаш орієнтовно в другій половині 1760-х років.

Незважаючи на те, що М.Адабаш не був козацького походження, він зробив чимало для козацтва Новослобідського формування. В союзі з комендантом М.Муравйовим він намагався розширити територію Новослобідського поселення за рахунок запорізьких земель. Полковник М.Адабаш захищав новослобідське населення від сваволі новосербських поселенців. Цим він заслужив повагу серед козаків і старшин полку і посів гідне місце серед значних постатей полку.

Джерела та література

1. Сенатский Архив. – СПб., 1904. – Т. XI.
2. Сенатский Архив. – СПб., 1907. – Т. XII.
3. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. 15.
4. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 16.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 246.
6. ІР НБУ – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 252.
7. Средоје Лалић. Срби – штаб-офицери и генерали у Руској војсци у XVIII веку // Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7.
8. ІР НБУ – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 327.
9. ІР НБУ – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 333.
10. ІР НБУ – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 337.
11. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен, 1960. – Ч. 1.
12. Церовић Љубивоје. Срби у Украјини. – Нови Сад, 2002.
13. Сенатский Архив. – СПб., 1901. – Т. IX.
14. Sredoje Lalic. Arhivska grada o našoj zemlji u arhivima I drugim ustanovama SSSR. Lajednica arhiva vojvodine, Sremski Karlovci, 1972. – 162 strame.
15. Скалковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
16. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV.
17. Сенатский Архив. – СПб., 1909. – Т. XIII.
18. ІР НБУ – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 249.
19. ІР НБУ – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1873.
20. ІР НБУ – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1874.
21. ІР НБУ – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1875.

Summary

The article describes the life and activity of colonel of the Novoslobidskiy cossack regiment Nikolay Adabash. Although N. Adabash was not ukrainian by an origin, and was besides appointed on position of colonel by Russian power, he was able to extract respect and authority among novoslobidskiy cossacks, as tried to defend interests of the Novoslobidskiy regiment from encroachments of novoserbians.

Ю. І. Головка

МИТНІ УСТАНОВИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОЇ (АЗОВСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОЇ) ТОРГІВЛІ В 1775-1819 рр.

Митні установи Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. виконували кілька функцій – фіскальну (стягнення мита та митних зборів), поліцейську (перевірка документів та охорона кордону), інформаційно-статистичну (збирали інформацію про рух населення, товарообіг, судноплавство, купецькі капітали і т.п.) та боролися з контрабандою. Усі ці функції були спрямовані на захист інтересів держави в міжнародній торгівлі і яскраво демонстрували значимість митної системи для організації зовнішньої торгівлі. Дана проблематика в історичних дослідженнях практично не висвітлена, хоча історіографія зовнішньої торгівлі останньої чверті XVIII – першого двадцятиріччя XIX ст. досить представницька. Умовно-тематично дослідження з історії зовнішньої торгівлі можна поділити на три групи: стосовно організації зовнішньої торгівлі (історія установ та державного управління торгівлею), історії зовнішньої торгівлі Російської імперії (або адміністративно-територіальних одиниць, до яких входила Південна Україна) та історії Південної України (або її регіонів). Для вивчення фіскальної, інформаційно-статистичної та поліцейської функцій південноукраїнської митної мережі, організації боротьби з контрабандою залучених до наукового обігу матеріалів недостатньо й перераховані питання потребують залучення нових комплексів джерел, особливо документації митних установ.

Запровадження митної мережі на півдні України почалося з огляду Азовської та Новоросійської губерній та складання проекту мережі митних установ. У другій половині 70-х рр. XVIII ст. помічник митного обер-директора Новоросійської та Азовської губерній І. Федуркін за наказом Г.О. Потьомкіна оглядав територію заданих губерній з метою визначення особливостей та перспектив місцевої та зовнішньої торгівлі для розбудови південноукраїнської митної мережі. Виявлена звітна документація щодо результатів цієї подорожі (рапорт та записка на ім'я намісника) дозволяє реконструювати особливості торгівлі та можливості (промислові, торгові, господарські) подальшого розвитку регіону з точки зору І. Федуркіна. Помічник обер-директора писав у записці, що з Молдавії, Валахії, Польщі, Туреччини привозять шовкові товари (із позолотою та сріблом), золото, шовк-сирець та фарбований, різне полотно, прянощі, горіхи, овечу вовну, бавовняні тканини, галантерейні товари, жіночі прикраси, порцеляну, різноманітні вина (волоське, грецьке, угорське), цукерки, скатертини та серветки, килими; вивозять віск, українські килими з вовни, пояси, биків, овець, кіз, коней, мідь, хутро, полотна, юхту, залізо, масло коров'яче та овече, мішки та український тютюн [1, арк.89-90]. І. Федуркін відзначав, що на території даних губерній боротися з контрабандою – особливо шовкових товарів та золотих виробів – буде важко через традиційність та виключну прибутковість цього промислу, а також через практичну неможливість організувати достатній контроль на суходолі (у прикордонних митницях), а тому пропонував звернути особливу увагу на розвиток портів та морської торгівлі, оскільки, за його спостереженнями, морська контрабанда суттєво менша за сухопутну (обминути портову митницю значно важче, ніж прикордонну) [1, арк.90 зв.]. Потрібні для Росії шовк, бавовну, ладан, бакалію, рис, овечу вовну можна буде отримувати з Туреччини, Польщі, Криму та Молдавії, відпускати до Польщі – полотна, хутра, залізо, чавун, ікру, а закуповувати хліб, ліс, мідь, горілку (для збереження власного зерна). Азовська губернія могла б продавати за кордон коров'яче масло та ікру, пропускати транзитні товари з внутрішніх губерній [1, арк.91 зв.].

Виявлений у фонді Г.О. Потьомкіна (Російський державний військово-історичний архів) документ без підпису та дати складання являє собою нотатки стосовно стану та можливостей розвитку торгівлі та промислів у Криму та на Дніпрі. Документ знаходиться в справі 1777 р. у складі доповіді Військової колегії імператриці: невідомий автор відзначив значні обсяги контрабанди в Криму й широкі перспективи для розвитку хліборобства та торгівлі зерном у Подніпров'ї (це стосувалося й виробництва міді та обробки волячих шкір для подальшого імпорту). Особливу роль автор доповіді відводив митним та карантинним установам, які мали сприяти розвитку законної та безпечної зовнішньої торгівлі [2, арк.73-75]. Такої ж точки зору дотримувався й помічник митного обер-директора І. Федуркін, коли складав свої пропозиції стосовно організації митної мережі в межах Новоросійської та Азовської губерній – практично всі вони були враховані в проєкті Г.О. Потьомкіна щодо створення митної мережі на півдні [3, арк.101-102].